

TAKÁCS PÉTER*tanszékvezető egyetemi tanár**SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar*

A teokráciáról mint államformáról

*Fazekas Juditnak,
születésnapjára*

ABSZTRAKT

A tanulmány a teokrácia mint uralmi forma (államforma) jelentését elemzi. Azt mutatja be, hogy a fogalom történetében három fő korszakot különböztethetünk meg. Az először legitimációs célokat szolgált, aztán az állami intézmények felépítésével volt kapcsolatban, majd az összehasonlító alkotmánytan kategóriája lett, melyet az állam–egyház viszony tanulmányozása során használnak

Kulcsszavak: teokrácia ■ államforma ■ legitimáció ■ alkotmánytan
■ állam–egyház viszony

I. BEVEZETÉS

A teokrácia poliszémikus szó: több, egymással kapcsolatban álló jelentése van, s bár az újabb változatok egy alapjelentésből származnak, az idők folyamán ez szinte a felismerhetetlenségig módosult. A fogalom csaknem kétezer éves történetében három fő korszakot különböztethetünk meg: az először elsősorban legitimációs célokat szolgált, aztán évszázadokig állami intézmények struktúráit jelezte, ma pedig elsősorban az összehasonlító alkotmánytan egyik kategóriája az állam–egyház viszony tanulmányozása során.

II. AZ URALMI FORMÁK (ÁLLAMFORMÁK) SOKFÉLESÉGE AZ ÓKORBAN ÉS KÉSŐBB

Az államformák rendszerezésének első elméletei akkor születtek, amikor az ókori görögök számára evidenciává vált a poliszok sokfélesége.^[1] E sokféleségre rácsodálkozva, s látva a városállam mint intézmény válságának korai jeleit, elkezdtek vizsgálni, hogy melyik megoldás szolgálná legjobban problémáik megoldását. A legelső, s bizonyos értelemben mindmáig hatást gyakorló egyszerű rendszerezés a görög történetíró, halikarnasszoszi Hérodotosz *Történeti könyveiben* olvasható egy rövid szöveghelyen.^[2] Itt az egymással beszélgető, s az egyes lehetőségek előnyeit és hátrányait mérlegelő perzsa előkelőségek – Otanész, Megabyzus és Dárius – megkülönböztették a monarchiát, ami egyetlen ember uralmát jelenti, az arisztokráciát, ami néhány ember uralmára utal, és a demokráciát, ami viszont a sokaság, vagyis a nép uralma. A megkülönböztetés alapja az volt, hogy hány ember gyakorolja a hatalmat: „egy”, „néhány” vagy „sok”. Ez pusztán formális felosztás volt, talán ezért is terjedt el később széles körben.^[3] Jelentősége is csak a későbbiek fényében mutatkozik meg. A beszélgetőtársak Hérodotosznál azzal zárták le az e megoldásokkal kapcsolatos vitát, hogy megtartják a létező rendszerüket, mert amellet szolt a perzsa hagyomány.

A görög filozófusok – például Szókratész, Xenophón, Platon, Arisztotelész és mások – ezzel szemben e formális rendszert tartalmi elemekkel bővítették, és egy több száz évig zajló érdemi vitát folytattak egymással. Például: az arisztokrácia náluk már nem „néhány ember” uralmát jelentette, hanem a „legjobbakét” (vö. ἄριστη, *ariszté*: kiváló, ἄριστοί, *arisztoi*: legkiválóbbak), vagyis „néhány kiváló emberét”. Mondhatnánk úgy is: az arisztokráciát „nemesi uralomnak” tekintették, ahogy a régi magyar nyelv e megkülönböztetést kifejezte. Ugyanígy, a királyság Platónnál nem egyszerűen „egy” ember, hanem a „legkiválóbb férfiú” uralmát jelentette, és így tovább. A három hérodotoszi alapkategóriát már az ókori görög gondolkodásban kiegészítették másokkal – részben tartalmi, részben további formai szempontok alapján. Így beszéltek oligarchiáról: a nagy vagyonnal bírók uralmáról; sztratókráciáról: mint a στρατιωτικῆς (*sztratiótészek*), a katonák, pontosabban katonaparasztk uralmáról, vagy általánosabb jelleggel a katonai

[1] A városállamok sokféleségéről lásd Németh, 1999, valamint Németh, 1996.

[2] Lásd Herodoti Historiae, III. 80–83. (Magyarul ld. Hérodotosz, 2000, 228-231.). A vita rövid elemzéséhez vö. Evans, 1981, 79–84.

[3] A „formális” itt „szám szerinti megfontolásokon alapuló” jelent, ami persze csak annyiban formális, hogy megalapozó indokok és igazoló érvek nélküli, s a működési elveknek még a pusztá jelzését is mellőzi stb. E szempontot az egyik elemző (Hérodotosz demokráciáról alkotott nézetei vonatkozásában) „elmélet nélkülinek” nevezte, ami ugyancsak nem a legszerencsésebb kifejezés. Vö. Davies, 2010, 319–329.

kormányzatról;^[4] a türanniszról: egyetlen ember zsarnoki uralmáról, és így tovább. A későbbi évszázadokban igen gyakran, és nem véletlenül a modern kor kezdetén – az ógörög *krátosz* vagy *archó* szavakkal képzett összetételek alapján, de másféle társadalmi tapasztalatra építve – a modern európai nemzetek képviselői számos további uralmi formát jelző kategóriát is kialakítottak. Ilyen volt például a franciák által alkotott *bürokrácia*, *ideokrácia* és *gerontokrácia*, az olasz eredetű *pártokrácia*, az amerikaiak szellemi közegébe visszavezethető *technokrácia*, vagy a ma már megállapíthatatlan eredetű *plutokrácia*, és így tovább.

Annak, hogy a görögök a *κράτος* és *κράτεια* (*krátosz*, *kráteia*: erő, hatalom, uralom) vagy az *ἄρχω* és *ἀρχεῖν* (*árkhō*, *árchein*: uralkodni, uralom → *arkhosz*: vezető) szavak alapján *kráciának* vagy *archiának* neveztek-e egy uralmi formát, szociolingvisztikai okai voltak, melyekkel itt nem foglalkozhatok. Megemlítem viszont, hogy Carl Schmitt egy talán nem kellően részletezett jegyzete szerint, amit a teológus Erich Przywarával beszélgetve vetett papírra, az „archiák” a hatalom forrására, a „kráciák” egy felsőbb erőn keresztüli hatalomszerzésre utaltak.^[5] Przywara szerint Platónnál a két „-krácia” (arisztokrácia és demokrácia) antropologikus hatalmat jelez, amennyiben ezekben emberek ragadják meg a hatalmat, míg a két „-archia” (monarchia és oligarchia) teológiai alapokkal bír, amennyiben ezek esetén a monoteisztikus, illetve a politeisztikus hatalomnak isteni eredete van. Aki e tétel, s különösen a második fele igazságértékét alaposabban leellenőrzi, az feltehetőleg helyesen jár el. Ezeket és az ezekhez hasonló kérdéseket alább a teokrácia kapcsán vizsgálom meg, melyről mindenki hallott,^[6] amit azonban kevesen ismernek ebben a sokjelentésű formában.

III. AZ ALAPJELENTÉS

Ha a teokráciának van valamilyen alapjelentése, az feltehetőleg a fogalomtörténet kiinduló pontján, vagyis Josephus Flavius elméletében ragadható meg. A szót ugyanis – melyet ma ógörög formában, a *θεός* (*theós*, Isten) és a *κράτος*, *κράτεια* összetételeként ismerünk – a zsidó hadvezér és történetíró alkotta az I.

[4] A sztratokrácia aktualizálásának figyelemre méltó esete, amikor a görög-francia teoretikus, Cornelius Castoriadis sztratokráciaként írta le a Szovjetuniót. Ezen azt értette, hogy egy elkülönült katonai-ipari szektor érdekei és ezen érdekek megfogalmazói uralják annak politikáját. E magas rangú katonák szerinte expanziós világpolitikai terveket szövögetnek, és belső erők nem képesek megfékezni őket. Vö. Castoriadis, 1980, 48., ill. később Castoriadis, 1981, 1983. A kategóriával bizonyos értelemben azt is hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió már nem klasszikus totalitárius állam (amit persze vitatható volt, és vitatták is). A hazai szakirodalomban Vajda Mihály Oroszországot és a Szovjetuniót jellemezte így, ahol a katonai privilégiumok uralják a társadalmi életet. Lásd Vajda, 1989, 30–54. Az aktualizált kategória újabb aktualizálása a militokrácia, melyet Szilágyi Ákos a putyini Oroszországra alkalmazott; vö. Szilágyi, 2011, 187–226.

[5] Vö. Schmitt, 1974. Az, hogy ez a logika követhető-e, igencsak kérdéses, más vonatkozásban viszont érdekes lehet, és Schmitt messzire ható következtetéseket vont le azzal összefüggésben.

[6] A teokráciáról egyszerű áttekintésként lásd Davidson, 2013.

században – a 96 körül íródott, s különböző töredékekben fennmaradt *Contra Apionem, de antiquitate Iudaeorum* című művében – Izrael és Júda királyságára.^[7] Flavius az általa ismert államokat először három csoportba sorolta (monarchiák, oligarchiák, demokráciák); a zsidó nép államára azonban, bár az kb. 1050-től 587-ig monarchia volt, e három kategória egyikét sem tartotta alkalmazhatónak. Többek szerint úgy vélte: a Mózes által közvetített isteni parancsok törvényekbe foglalása és politikai irányvonalat kijelölő ereje ezen államot különlegessé tette. A teokráciát mint államformát azonban valójában nem a különlegesség indokolta, hanem – feltehetően – egyfajta legitimációs szükséglet: ha a szót Flavius találta is ki, az azzal leírt rendszer akkor alakult ki, amikor a bibliai bírók uralma monarchiává változott.

Mint ismeretes, a zsidó nép első, még centralizált politikai-állami struktúra nélküli integrációs mechanizmusa – miként több ún. *akefál*, vagy Emile Durkheimtól származó terminussal: *szegmentális* társadalom esetében ez jellemző – a bíró-uralom (בִּישׁוּפּוּשׁ) volt. Ezt néhányan egy későbbi, görög mintára – a κριτής (*kritész*, bíró) és az ἀρχὴ (*árkhō*: uralkodni) szavak összetételéből képzett – kifejezéssel *kritarchiának* vagy *kritokráciának* is nevezik. A szóban forgó bírák persze nem konkrét jogvitákat döntöttek el, hanem Isten választottjaiként kormányozták a népet és háborúkat vezettek. 1000 körül aztán „átépítették Izrael akefál (fő nélküli) társadalmát – fogalmazott teológiai-történeti elemzésében Norbert Lohfink – egy államilag szervezett, területileg meghatározható, királyi instanciával rendelkező társadalommá, mely egy katonai kikényszerítő stábbal, királyi hivatalnok gárdával, adóval és más pénzügyi szisztémával rendelkezett.”^[8] Mivel e változást a nép körében feltehetőleg sokan ellenezték, Isten királyságával legitimálták. A bibliai szövegek különböző rétegeiben kimutatható, hogy Jahve címe vagy titulusa ekkortól kezdve lett ugyancsak „király” (bár ettől Jahve nem lett olyan isten-király, mint a környező népek vallásainak istenei). Egy másik szöveghely szerint Salamont az Úr – Sába királynőjének szavaival – „az ő székébe helyezte” (2Krón 9; 6–8.). Ugyanez a jelentés később megjelent a keresztények bibliájában is; erre utal például a „Krisztus király” kifejezés (Jn 19,15).

A teokrácia – mely tehát a monarchia egyik fajtája volt, és a fenti történelmi kontextusban „istenuralomként” legitimált monarchiát jelentett – később általánosan elterjedt, és számos jelentést vett fel. Ezek a felvilágosodás koráig pozitív jellegűek voltak. Gyakran nem Isten uralmára, hanem arra utaltak vele, hogy a legfőbb uralkodó egy transzcendens lény kiválasztottja, felkentje vagy kegyelmének tárgya, aki a vallás szabályai szerint vezeti a politikai közösséget. A legelterjedtebb jelentés szerint a teokráciában az államhatalmat egy egyház, pontosabban annak papsága, esetleg felső papsága, illetőleg valamely egyházi vezető gyakorolja – aki ezt a jelentést elfogadja, annak a teokrácia „papi uralmat”

[7] Flavius, 1984, 72. (2:165).

[8] Ld. Lohfink, 2005, 72.

(is) jelent.^[9] Ez nyilvánvalóan nagyon egyszerű értelmezés. Mások úgy vélik: a teokráciában az egyházi és állami intézmények nem különülnek el egymástól, ami úgy is érthető, hogy az ilyen rendszerben a szó szoros értelmében vett egyház-államiság létezik: az egyházi vezetők egyben állami vezetők is. Megfordítva ez nem igaz: ahol államegyház van, azt attól még nem mondják teokráciának; ez utóbbinak ugyanis az az egyik legfőbb jele, hogy az állami autoritást a vallásból vezetik le, vagy arra vezetik vissza, s nem az, hogy az egyházi vezetők közvetlenül államhatalmat gyakorolnak.

A nyugati hagyományokat követő államokban mai viszonyok között a teokrácia, vagyuk bármelyik fenti értelmezést is, nagyon ritka államforma. Európában rendszerint keresztény teokráciának – az elméleti gondosság függvényében esetleg teokratikus monarchiának – minősítik a Vatikánt (a Szentszékét, világi nevén a Vatikánvárosi Államot), mely lényegében egyházállam, ahol az egyházi vezetők egyben az állami vezetők is, s melynek legfőbb különleges sajátossága a tartós létezés változó történelmi feltételek között, a lehető legnagyobb mértékű, bár nyilvánvalóan nem teljes állandóság mellett. Egyházi vezetők által irányított kisebb, államszerű politikai közösségek a történelemben korábban is léteztek – de rendszerint csak ideig-óráig. Ilyen volt például a dominikánus szerzetes és hitszónok, Girolamo Savonarola uralma Firenzében 1494 és 1498 között, vagy Jan Matthijs szabólegény münsteri Anabaptista Királysága 1534/35-ben.^[10] A Közel-Keleten iszlám teokráciának tekintik Iránt (melynek hivatalos államformája egyébként, mint neve is tükrözi, iszlám köztársaság), mert az állam feje a „legfőbb vallási vezető”, akinek a köztársasági elnöknél is nagyobb hatalma van, és döntő befolyást gyakorol az államra. A közéleti viták során a vallási fundamentalizmus rendszereire egyébként könnyen rásütik, hogy teokráciák; ilyen értelemben a politikai lektúr-irodalomban olykor még az amerikaiakat is a teokráciával fenyegetik, nem ritkán a mormonok mozgalmára utalva.^[11] A „papi uralom” egyszerű és megtévesztő értelmében olykor teokratikusnak mondják az egykori Azték Birodalmat is, valamint a száműzött tibeti kormányzat belső viszonyait, ahol a legutóbbi időkig a Dalai Lámát tekintették államfőnek.

IV. A TEOKRÁCIA METAFORIKUS ÉRTELMEZÉSEI

Mindez azt jelzi: a teokrácia szót néha képletes értelemben használják azokra az esetekre, amikor valaki úgy gondolja, hogy ő vagy más egy feltételezett isteni felhatalmazás, megbízás vagy igazolás alapján uralkodik. Az utópiákról írott művében például Molnár Tamás így fogalmazott: „Vannak olyan utópisták, akik azt állítják, hogy az állítólagos vezető osztályt Isten jelölte ki arra, hogy

[9] Lásd például Runciman, 2006.

[10] A münsteri Anabaptista Királyságról és a teokrácia más elméleti kérdéseiről lásd Meijer, 2011, 35–40.

[11] Lásd például Lucerne, 2011, ill. Morris, 2017.

az emberiséget boldogságra és üdvösségre vezesse. Az ő rendszerük a teokrácia (vagy annak szekularizált változata: a történelmi szükségszerűség uralma), amikor is az isteni – tehát megkérdőjelezhetetlen – szentesítés folytán az isteni parancs közvetítői fölhatalmazva érzik magukat arra, hogy visszanyúljanak a politika elvéhez, s azt a legkönnyörtelenebb szigorúsággal alkalmazzák.”^[12] Ez a szövegezés nyilván metaforikus értelemben beszél teokráciáról, hogy olyan dolgokat mondhasson ki a teljesen különböző álláspontokról (például arról, hogy az isteni parancsok és a „történelmi szükségszerűség” hívei miben hasonlítanak egymáshoz), amelyeket a szöveg megfogalmazója más módon nem tartott kimondhatónak.

A metaforikus értelmezés keretében érdekes filozófiai-teológiai összefüggések is kibonthatók. Ilyen például Ernest Renannek az azzal kapcsolatos okfejtése, hogy a teokrácia, mely a hatalommal felruházott embert Isten „tisztviselőjévé” teszi, miért tekinthető az egyéni szabadság ellentétének.^[13] Ezzel szemben áll, hogy Renan kortársa, a magyar Schmitt Jenő Henrik bizonyos értelmezések szerint egy decentralizált, uralom nélküli, vagyis anarchista elgondolással is összeegyeztethetőnek tekintette a teokratikus rendet.^[14]

A részben metaforikus szóhasználat legutóbbi megnyilvánulása a kanadai-amerikai összehasonlító alkotmányjogász, Ran Hirschl alkotmányos teokráciáról alkotott elmélete is. Ő azt állítja, hogy az alkotmány fensőbbiségének elve (*constitutional supremacy*) immár nemcsak az amerikai politikai rend, hanem – az alkotmányosság eszméjének globális elterjedése következtében – a világ mintegy 150 államának egyik fő jellemzője. S mivel e szupremáciának szerinte a törvények „bírói felülvizsgálata” (*judicial review*) is része, a világ számos országában „egy új jogi és politikai rend alakult ki: az alkotmányos teokrácia”. Az alkotmányosság ezen új trendjét Hirschl kapcsolatba hozza az állam–egyház, illetőleg az állam–vallás viszony kérdéseivel, melyeket részletesen elemez, azokra kilenc modellt állít fel,^[15] és azt állítja, hogy „amint az alkotmányos demokráciában az »alkotmányos« kontrolálja a »demokrácia«-aspektust, úgy az alkotmányos teokráciában az »alkotmányos« korlátozza a teokratikus kormányzás kiterjedését, amely hajlamos az expanzióra”.^[16]

A modelleket illetően Hirschl egy későbbi munkájában tiszta teokráciát, ekléziokráciát (egyházi vezetők uralmát) és alkotmányos teokráciát különböztet meg. Az előbbiben, melynek példája a Mohamed próféta által a VII. században elképzelt iszlám állam, a legfőbb vallási vezető a legmagasabb politikai vezető is. Az ehhez közel álló ekléziokráciában, melynek példája a Vatikán, az intézményes

[12] Ld. Molnár, 1990, 166.

[13] Vö. Renan, 1928 (?), 359–368, 401–446.

[14] Schmitt Jenő Henrik felfogásához lásd: Gábor – Sükösd, 2015, 16–27.

[15] Ld. Hirschl, 2010, 47–49. Az állam–egyház viszony modellszerű megközelítését illetően, a magyarországi helyzetre is kitérve, lásd még Halmai, 2017, 175–207.

[16] Hirschl, 2010a, 2. és 13. Az utóbbi ponton Hirschl elemzése egy másik munkáját idézi fel; vö. Hirschl, 2010b, 256–278.

vallási vezetőnek kiemelkedő szerepe van, de ő nem úgy tekint magára, mint az az isteni kinyilatkoztatás eszközére. Végül az alkotmányos teokráciában a politikai vezetés és vallási hatóság formálisan el van választva egymástól, létezik a hatalommegosztás és a jogalkotás bírói felülvizsgálata. Az ilyen teokráciának ebben az elméletben négy egymásra épülő és kumulatíván elgondolt jellemzője van:

- a. egy olyan vallás léte, amely mellett az állam elköteleződik;
- b. a vallásnak és szövegeinek mint a törvényhozás és a jogalkalmazás jogértelmezési eszközének alkotmányos védelemmel való körülbástyázása;
- c. a vallási bíróságoknak és testületeknek a polgári bíróságok melletti hivatalos juriszdikciója; valamint
- d. a modern alkotmányosság néhány vagy valamennyi eleméhez való ragaszkodás, ideértve a polgári és a vallási hatóságok közötti formális különbségtételt, a kisebbségek vallási szabadságának védelmét, és a bírói felülvizsgálat valamilyen aktív formájának létezését.^[17]

“Ezek közül a legfontosabb, hogy a vallási törvényszékek ítélkezési gyakorlatának néhány kulcseleme, ezek joghatósági autonómiája ellenére, a gyakran az állam által létrehozott és kinevezett legfelsőbb bíróságok alkotmányos felülvizsgálata alá tartozzon.”^[18]

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a fogalom pusztán alkalmat jelentett az alkotmányjog új fejleményeinek tanulmányozására és normaként való felmutatására. A teokrácia így – fogalmazok itt némi túlzással – Hirschl Galápagosz-szigete lett,^[19] ahol burjánzó gazdagságában tanulmányozható e különleges jelenség.

S ha már szigetekről esik szó, megemlítem, hogy a kuriózumok kedvelői szerint teokrácia a görögországi Chalkidiki-félszigeten lévő ún. Athosz-hegyi Körtársaság (Όρος Άθως: Órosz Áthosz), bonyolultabb nevén Szent Hegyi Autonóm Kolostor-körtársaság is. Ezt azért nehéz elfogadni, mert ez a nagy autonómiát élvező egyházi közösség nem állam, tehát államformája sem lehet. Azt persze mondhatjuk, hogy a bizánci hagyományokat őrző 20 kolostor szerzetesei mindig, még a török uralom alatt is élveztek egy bizonyos autonómiát: ha nem is teljes önállóságot, de egyfajta kiváltságos státuszt, s belső kormányzatukat a keresztény hittételekből levont politikai elvek szerint alakíthatták. Amikor a görögök 1913-ban elfoglalták a területet, először semleges állammá nyilvánították – ez volt az ún. Athosz-hegyi Teokrácia –, majd 1926 után saját államuk önkormányzattal rendelkező területének tekintették, s ez a státusz azóta sem változott.

[17] Hirschl, 2021, 155.

[18] Hirschl, 2021, 155.

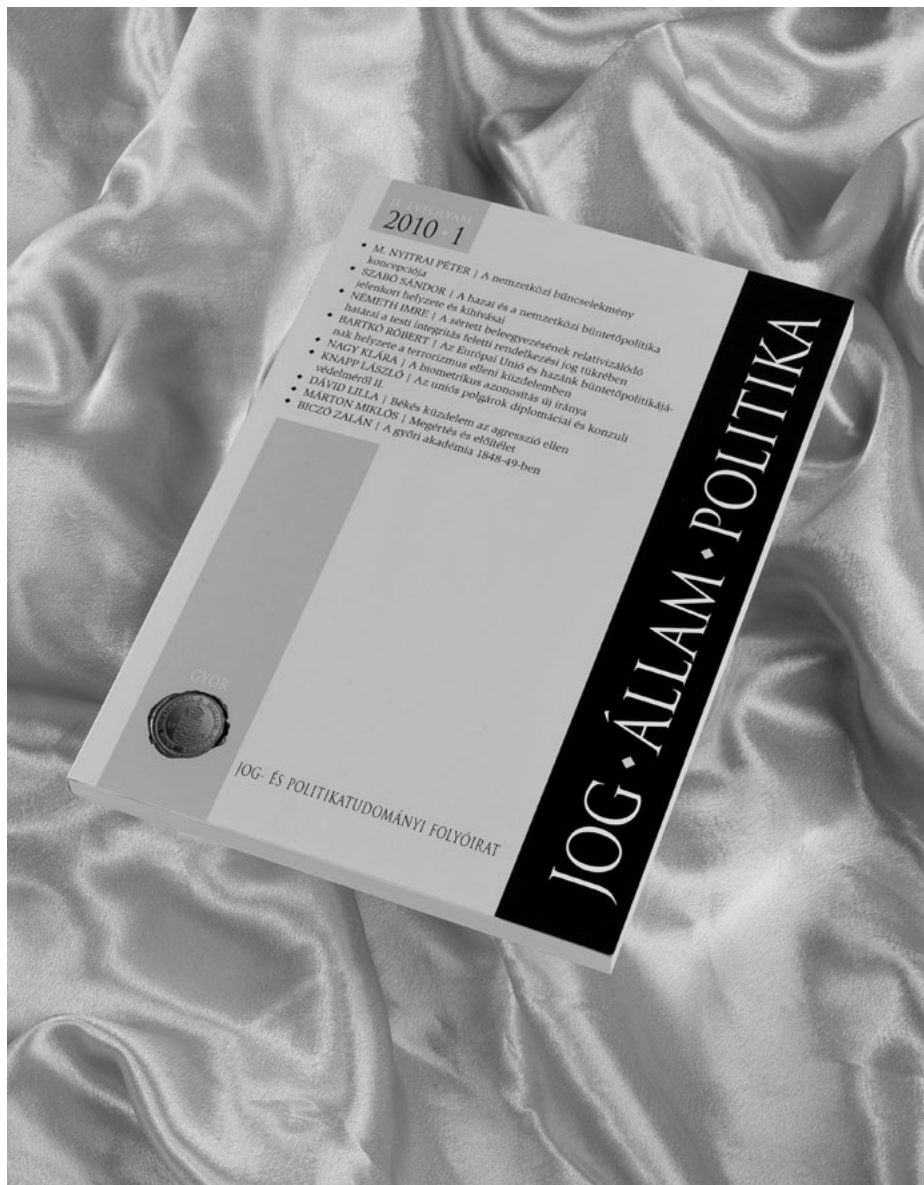
[19] Mint ismeretes, a Galápagosz-sziget volt az a hely, ami változatos gazdagságával Charles Darwin számára oly megvilágító erejű volt saját elmélete kifejtése során.

IRODALOM

- Castoriadis, Cornelius (1980): Facing the War. In: *Télos. Critical Theory of the Contemporary*. 46. sz. 43–61.
- Castoriadis, Cornelius (1981): *Devant la guerre*. Fayard, Párizs. 285.
- Davidson, Tish (2013): *Theocracy*. Simon and Schuster, Major Forms of World Governments, Brumall.
- Davies, John K. (2010): Democracy without Theory. In: Derow, Peter – Parker, Robert (eds.): *Herodotus and his World. Essays from a Conference in Memory of George Forrest*. Oxford University Press, Oxford.
- Evans, J. A. S. (1981): Notes on the Debate of the Persian Grandees in Herodotus 3,80–82. In: *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*. 7. évf. [új folyam]. DOI: <https://doi.org/10.2307/20538665>.
- Flavius, Josephus (1984): *Apion ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról*. (Ford.: Hahn István). Prométheusz könyvek. Helikon, Budapest.
- Gábor György – Sükösd Miklós Áron (2015): Decentrális teokrácia. Schmitt Jenő Henrik gnosztikus perennializmusáról. In: *Korunk*. 2015/6. sz.
- Halmai, Gábor (2017): Varieties of state-church relations and religious freedom through three case studies [Hungary, Israel, Egypt]. In: *Michigan State Law Review*. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2984222>.
- Hérodotosz (2000): *A görög–perzsa háború*. (Ford.: Muraközy Gyula). Osiris, Budapest
- Hirschl, Ran (2010a): *Constitutional Theocracy*. Harvard University Press, Cambridge.
- Hirschl, Ran (2010b): Constitutionalism in a Theocratic World. In: Tulis, Jeffrey K. – Macedo, Stephen (eds.): *The Limits of Constitutional Democracy*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey. 56–278. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400836796.256>.
- Hirschl, Ran (2021): Theocracy. In: Sajó András – Uitz Renáta – Stephen Holmes (eds.): *Routledge Handbook of Illiberalism*. Routledge, New York–Abington.
- Lohfink Norbert (2005): *Haragos visszatekintés az államra. Előadások a Sámuel és Királyok könyveinek választott kulcszövegeiről. Héber szöszedettel*. Szent István Társulat, Budapest.
- Lucerne, Sam (2011): *Theocracies*. Abdo, Mason Crest.
- Meijer, Gerrit (2011): The State as Utopia. Some Thoughts on Theocracy. In: Backhaus, Jürgen (ed.): *The State as Utopia. Continental Approaches*. Springer Science & Business Media, New York–Dordrecht. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4419-7500-3_6.
- Molnár Tamás (1990): *Utópia. Örök eretnokség*. Szent István Társulat, Budapest.
- Morris, Randall J. (2017): *The Mormon Theocracy*. K.n., Pronoun.
- Németh György (1996): *A zsarnokok utópiája*. Sorozatcím: A kűtnál. Atlantisz, Budapest.
- Németh György (1999): *A polisok világa*. Korona, Budapest. DOI: <https://doi.org/10.1556/9789630597999>.
- Renan Ernő (1928?): *A kereszténység eredetének története. VII. kötet: Marcus-Aurelius és az antik világ vége*. Deák M. kiadása, Budapest.
- Runciman, Steven (2006): *A bizánci teokrácia. Bizánci stílus és civilizáció*. (Ford.: Bánki Vera). Gondolat, Budapest.
- Schmitt, Carl (1950): *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*. D.u.H., Berlin. DOI: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-48983-1>.
- Szilágyi Ákos (2011): *Túlrányított demokrácia. Oroszlecke*. Kalligram, Pozsony.

- Vajda Mihály (1982): *A sztratókrácia közép-kelet-európai szemmel*. h.n., AB Független Kiadó (szamizdatként).
- Vajda Mihály (1989): A sztratókrácia. In: *Az orosz szocializmus Közép-Európában*. Századvég, Budapest.

• A Jog-Állam-Politika folyóirat (Fotó: Willingstorffer András)